

**Ўзбекистан Республикасы Жоқары хэм орта арнаўлы билим
министрлиги**

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөкетлик университети

Филология факультети

Немис филологиясы кафедрасы

Немис филологиясы бөлими 3-курс студенти

НУРМАҒАНБЕТОВА АЛИЯ

**«Карл Райхл немис хэм түркий халықлар әдебий байланысына
тийкар салыўшы» *атамасындагы***

РЕФЕРАТ

Қабыллаўшы

проф. Курбанбаев А.

НӨКИС-2014

Реже:

1. Ки́рисиӱ
2. Тийка́рғы бө́лим
3. Жуӱма́қ
4. Па́йдаланылған әдеби́ятлар

Дүньяда хеш бир нәрсе өз-өзинен болмайды. Ол хәммеге аян болса керек. Профессор К.Райхл тек ғана Европаның емес, ал Азия хәм Африка еллериниң де ири-ири жоқары оқыў орынларында ар-наўлы курс оқыў арқалы түркий халықлардың бай фольклорлы3 мий расларын аянбай пропогандалап жүрген алым. Бул, әлбетте, тосын-нан емес. Оны бул иске не ийтермеледи, не қызықтырды? бул сораўға биз жуўапты биз алымның өмирбаянынан табамыз.

Карл Райхл ким ? Ол не ушын бизи4 халықларымыз әдебияты, халық аўызеки дәретпелери менен шуғылланып атыр?

Карл екинши дүнья жүзлик урысының хәўиж алып турған жыллары яғный 1943-жыл 5-июльда Германия қубласындағы Вайден қаласында туўылған. Урыс тек ғана басқа еллерге, апатшылық әкелип қоймай, Германия халқына да одан хайранлық әкелди. Сол жыллары Карлдың әкеси Мырза Райхл урыста еди, усы себепли әке-бала бир-бири менен дийдарласа алмады. Карлдың анасы баласы туўылғаннан көп узамай кбйехинен {қара хат} алды, жас нәрестесин баўырына басып, урыс3а, оны баслақанларға нәлет айтып жылады. Тири бенде тиришилигин ете берер екен, Карл да көп қатары бирде аш, бирде тоқ дегендей өсе берди. Урыстың ақибети узаққа созылды, халықтың күн көриси қыйын болды, деген менен жыл изинен жыл өтип Карл мектеп жасына жетти. Ананың барлық үмити усы баласында еди, өмирин соған арнады, өзи жемей жегизди, киймей кийгизди, бар тапқанын баласына усынды. Мектепте оқып жүрген гезлеринде ақ ол зийрек, талантлы оқыўшы болып көпшиликтиң нәзерине илинди. Алды менен мектепти баслаўыш класстан баслаған Карл гимназияны тамамлаў менен оны аяқлады.

Батыс еллеринде гимназияны тамамла2ан жаслар2а барлы3 жо3а-ры оқыў орынларыныў қапылары бәрқама ашық. Карл басқа кәсипти де таңлаўы мүмкин еди, айтайық докторлық па, юристпруденциялық па, техникалық па дегендей. Бирақ та оның кеўлинде бир әрман бар еди, ол әрманы онда мектептиң 1-5 классларында оқып жүргенинде ақ пайда болған еди, ол тилши

болыўды, анықырақ айтғанда шет тиллери бойынша қәнийге болыўды әрман еткен.

Усы арзыў оны Германияда ири оқыў орынларының бири Мюн-хен Университетиниң философия факультетиниң тиллер институты-на алып келди. Ол француз, португал, англиз тиллерин үйренип баслады. Биринши курстан-ақ институт хәм университеттиң жәмәт ислерине белсенди қатнасты, илимий кружокларға ағза болды, бая-натлар менен шығыс етти. Батыс мәмлекетлери жоқары оқыў орын-ларында да айрықша оқытуғын талантлы талабаларды басқа еллер-диң белгили оқыў орынларына өткерий қәдимнен әдет болып келген. Бахтына қараң, Париждағы Сарбонна университети оны өз қушағына тартты, енди ол француз тилин Германияда емес, Францияда сол халықтың арасында болып үйрениў имканиятына ийе болды. Бундай мүмкиншиликке не жетсин. Таза оқыў орнында да Карл өзиниң зий-реклилигин, талантын көрсетти, француз тилин ана тилиндей үйре-ниўге миясар болды, басқа тиллерди де естен шығармады. Париждеги еки жыллық оқыўдан соң оның жолы Англиядағы Кэмбридж университетине қарай бағдар алды.

Усы университетте ол терең билим алды, өзиниң илимдеги бағдарламасын анықлады, белгили тилши хәм әдебиятшы алымлардан илимий жолланба алды. Лондонда Карл Райхл университетти тамам-лап жақсы мағлыўматқа ийе болыў менен

бирге ол өзінің өмирин-деги бахтын-Деборасын тапты, Дебора да зыялы семьядан шыққан, әдебиетші илимпаздың қызы, университетті тамамлаған еді. Карл Райхл 1971-жылы Орта әсирлердегі инглиз әдебиаты деген темада докторлық диссертациясын қорғады. Ол өзінің илимий-педагогика-лық жұмысын Мюнхен университетінде жасларға билим сырларын үйретиуден баслады.

Усы машқала үстінде изертлеулер жүргизиў барысында Европа-ның батыс еллеринде Орта әсирлерде халық әдебий дөретпелери ме-нестрельер тәрeпинен аўызеки формада жырланатуғынлығын анық-лаған. Бирақ ўақыттың өтиўи менен айырым себеплерге гөре, әсиресе жазыўдың, жазба сөйлеўдин раўажланыўы менен аўызеки жырлаў формасы жоғалып барған хәм бизин дәўиримизге шекем сақланбаған. Карл халық аўызеки дөретпелеринин бақсы хәм жыраўлар тәрeпинен жырланыўы Орайлық Азиядағы түркий халықларда елеге шекем сақ-ланып киятырғанлығын билгенде, оны өз көзи менен көриўге, өз қулағы менен тыңлаўға болған қызығыўшылық пайда болды.

Оның бул қызығыўшылығы отырса-турса да, тил илими менен шуғылланса да күшейсе-күшейди бирақ сөнбеди. Карл 1977-жылы инглиз тили бойынша {Категориал грамматика хәм оның жасалыўы} деген мазмунда профессорлық атағын алыў ушын диссертация жақла-ғанда да, 1982-жылы усы атамадағы

монографиясы басылып шыққан-да да сол машқала оның ой-пикирин тәрк етпеди.

Бир нәрсеге қызыққан менен, оны әрман еткен менен ол өзи-нен әмелге аса бермейтуғынын билген профессор жұмысты сол ха-лықтардың тилин үйрениўден баслады. Сол ўақытқа дейин Карл бир неше тиллерди үйренип, оларды сөйлеп ҳәм жазып билетуғын еди, бирақ олардың барлығы дерлик Европа халықларының тиллери еди. Енди болса түркий халықтардың тиллерин үйрениў керек еди. Әне оның алдында үлкен машқала пайда болды. Германия қаяқта, Туран ойпаты қаяқта, барып келиўдин де өзи болмайды, әсиресе дүньяда еки жәмийетшилик дүзим-капитализм ҳәм социализм ҳүким сүрип турған ўақытта, олардың екеўи от пенен суўдай бир-бирине жаў, капиталистлик мәмлекеттен социалистлик мәмлекетке өтиўдин өзи болмайды, қаншама-қанша қағазды толтырыў, комиссиялардан өтиў, қаншадан-қанша сәргизданлықты басынан кеширей керек болды.

Илимге болған ықлас, Карлға барлық қыйыншылықтарды жеңи-ўине үлкен күш-қуўат берди. Тиллерди үйрениўди ол түрк тилинен баслады. Өйткени Германияда турғын түрклер көп, олар халық хожа-лығының көплеген тараўларында хызмет ислеп атыр, олардың басым көпшилиги қалаларда. Карл түрк миллетинен таныс арттырды, бир нешеси менен досласты, бир-еки ушырасқаннан соң олар менен түрк тилинде сөйлесиўге ҳәрекет етти, түрк тили

бойынша оқыў қоллан-балары, сабақлықлардан, сөзликлерден, сөйлесиў сөзликлеринен пайдаланды, нәтийжеде бес-алты айдың ишинде жазып ҳәм оқып, өз пикирин түрк тилинде баян етиўге еристи. Оны үйрениўде оның шет тиллерин үйрениўдеги тәжирийбеси үлкен жәрдем етти.

Профессор К.Райхл түркий тиллердин түбири бир, бир-бирине жақын екенлигин анық биледи, өйткени ол тилши илимпаз, айырым сөзлер тек фонетикалық тәрәптен парық етеди. Енди ол өзбек, қара-қалпақ, қазақ, түркмен, қырғыз, уйғыр, татар тиллери бойынша оқыў қолланбаларын, сабақлықлар, сөзликлер жыйнаўға ҳәм тиллерди үй-рениўге киристи. Оларды үйренерде бир-бирине уқсас ҳәм өзгешелик тәрәпине көбирек итибар берди. Оның айтыўы бойынша тиллерди салыстырып үйрениў ең қолай ҳәм аңсат усыл болып есапланады. {Алдыңғы ўақытлары маған түркий тиллердин көпшилиги бирдей көринетуғын еди, соңын ала олардың парқын аңлап ажырататуғын дәрежеге еристим}- деп айтады. К.Райхл тиллерди үйрениўди жазба формасынан баслады, өйткени сол ўақытлары оның менен ҳәр бир тилде аўызеки сөйлесетуғын сәўбетлес табылмайтуғын еди, әсиресе капиталистлик Германияда.

Профессор аўдарыў жумысын А.Фирдаўсийдин дүньяға белгили шығармасы {Шахнама}дан баслады, оны ол парсы тилинен аўдарып немис оқыўшыларына инам етти. Шығарманы аўдарыў үлкен билим, илим ҳәм жазыўшылық, шайырлық дәретиўшилик

уқыпшылықтарын талап ететұғынлығы анық. Карл Райхлдың хәм тилден хәм әдебияттан жетик қәнийге болыуы, әсиресе әдебият тарийхынан, оның жумысла-рын аңсатлас-тырды, немис оқыушыларында {Шахнама} үлкен қы-зығыушылық оятты, китап қолдан-қолға өтті. Бул болса Карлда өз күшине, билимине исениушилик пайда етті.

Түркий халықлардың ертеклери оның дыққатын өзине тартты. Олардың идеялары түрли-түрли, дыққат пенен оқып қараса толық түсинеди, ең бир жақсы тәреплери ертектің қурылысы, стили барлық тиллерде уқсас. {Ертеклер пүтин дүньядағы халықлардың фолькло-рында сөз өнериниң ең ғалабалық хәм де ең демокртиялық түри есапланады}- деп жазған еди өзбек фольклоршы алымы М. Афзалов¹. Ертеклер бийкаршылықтан, ермек ушын оқылатуғын нәрсе емес, олар хәмийше зор социаллық хәм тарийхий әхмийетке ийе болып келген. Будан тысқары, бир халықтың екинши бир халықты таныуында, билип алыуында фольклордың әхмийети үлкен².

Сондай ертеклер бар олар көплеген халықлардың ертеклер ғәзий-несинен орын алған. Мысалға анекдотларды алатуғын болсақ, Насриддин әпендиниң базарда жүк тасыушы (хаммал) болып ислеуи тууралы жүдә қызық етип баян етиледі. Онда сықмар

---

¹ М. Афзалов. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. Тошкент, 1964, 3-б

² И.Нурмуродов. Ўзбек фольклори немис тилида. Тошкент, „ФАН“, 1987, 40-б.

бай хэммаллар-ға келип: {Кимде ким мениң ыдыс-табақ, кесе-шәйнегимди үйге алып барып берсе үш хикметли гәп айтып беремен} дейди. Басқа хэммаллар {Қуры гәп қулаққа жақпас} деп разы болмайды. Насрид-дин болса, ақшаны тауып жүриппен ғо, мына хикметли сөзин көре-ғояйын деп келисим береди. Сандықты арқалап баслағаннан: Бай ата, ұақытты алмаяқ, хәзирден баслап барғанша айта берин, деп усыныс еткенде,

Бай: Егер саған биреу {тоқлықтан ашлық жақсы} десе исенбе;

Әпенди: Хай-хай қандай жақсы пикир, ә, бундайды хеш ұақытта еситпегенмен, қәне-қәне, екиншисин де есиейик.

Бай сонда: {Пияда жүриу көлик пенен жүргеннен жақсы} десе оған да исенбе;

Әпенди: Бай-бай, бириншисинен де бул зор екенғо, қәне үшіншисин де биротала еситип, жүрекке сууық суу урайық, деп дауам еттириуди сорайды.

Бай: Кимде-ким саған {Сеннен де ақмақлау хаммал бар} десе хешқандай исенбе Ё дегенде

Әпенди: Бай ата, мен сизин берген {хақыңызға} жүдә қанаатлан-дым, рахмет сизге, ал енди менде сизин үш хикметинизге арзыйту-ғын бир хикметли сөзим бар, сиз де қуры қол қалмаң, мен қарыздар болып қалыуды жақтырмайман, деп арқалап киятырған сандығын төбесине көтерип жерге тартып урады

да: {Сандықтың ишіндеги ыдыс-табақ сынбады} десе Ұеш Ұәм исенбең деп арқанын жыйнап алып өз жолына кете береді.

Немислерде болса Тилл Өйленшпигел Эпендиге қусап базарда Ұәммал болып ислейді. Оған бир бай адам келип, {Тилл, мениң бир сандық ыдыс табағым бар, соны үйге алып барып берсең он пфенниг беремен}- дейді. Тилл оған келисим береді. Жолға түскеннен соң бай адам: {Тилл, сен еле жассан, еле көплеген ақша табасаң ғо, мен саған он емес тоғыз пфенниг беремен}- дейді. Тилл: {мейли}, деп ырза болады. Тағы аз-маз жүргеннен кейин бай сегиз пфеннигке, со-ныңан жетиге, үйине жақынлағанда еки пфенниг беретуғынын айта-ды. Оның сықмарлығын билген Тилл {қуры қайтқаннан еки пфен-ниг болса да жаман емес ғо} деп илажсыз көнеді. Бирақ үйиниң алдына келгенде оған бай, {Тилл сен ақшаны не қыласаң, саған үш Ұикметли сөз айтып береғояйын да, саған сол пайдалы} дейді. Тилл оған да көнеді, көнбей илажы жоқ. Байдың айтып берген Ұикметли сөзлери, дерлик эпендиникине уқсас, тек үшіншиси басқаша, немис-шеде {Сизге биреу жарлы адам бай адамнан жақсы жасайды десе Ұеш Ұәм исенбең}- дейді. Немислер заманағөй жайларда турады, Тилл де сандық пенен үйдиң кирер жериндеги текшеге көтерилип, төменге ылақтырып жибереді де, эпендиниң айтқанындай {Ұикметли сөзин} айтып кетип қалады.

Бизин бундай мысалды келтириүимиз усындай уқсаслықлар тек гана анекдот жанрында емес, бәлким басқа түрлеринде де, атап айтқанда ертеклерде де, дәстанларда да бар екенлигин айтып өтиү. Бундай жағдайда аударыушыға да, оқыушыға да аңсат болады. Өйткени сол шығарманың тийкарғы сюжети оған өз ана тилинен мәлим.

Усыларды есапқа алған профессор Карл Райхл түркий халықлар-дың ертеклерин немис тилине аударыудан баслады. Алды менен ол өзбек халық ертеклерин, соңынан түркмен халық ертеклерин немис оқыушыларының ана тилинде оқыуына имканият туудырды, бул болса Карлды тек илимпаз емес, бәлким талантлы аудармашы сыпа-тында елге-халыққа танытты.

Сондай-ақ профессор түрк тиллес халықларының ертеклерин аударыуды дауам еттирди, оның тәжирийбеси күннен-күнге артып барды. Қарақалпақ, қазақ, қырғыз, түркмен, татар халықларының ертек-лерин немис тилинде оқыушы китапханлар үлкен қызығыушылық пенен күтип алды. Ертеклердин барлығы еки тилде берилген. Алды менен кирисиү, ертеклерди қандай таңлағанлығы, нелерге итибар бергенлиги, одан соң ертеклердин түп нусқасы берилген, китаптың ендиги бөлиминде олардың немис тилиндеги аудармасы түп нусқада қандай избе-изликте берилген болса сол тәртипте жайласқан.

Китаптың изинде көплеген немис оқыўшылары ушын түсиник-сиз ямаса түсинилиўи қыйын болған сөзлердиң мәниси ашып берил-ген. Олардың барлығында да аўдармашы К.Райхлдың аты, фамилия-сы автор сыпатында китаптың сыртында жазылған¹. Ертеклердиң барлығында да қайсы халықтың ертеги болса сол халықтың миллий өзгешелиги сақланған, аўдармашы түп нусқадағы пикирди немис ти-линде баян етиўге ҳәрекет еткен. Ертеклерде сәўлеленген халықтың үрип-әдетлери, арзыў-әрманлары, руўхый сезимлери немис оқыўшы-ларына түсиникли, әпиўайы тилде жеткерилген. Нақыл-мақалларды, фразеологиялық сөз бирикпелерин аўдарыўда егер керек болса олар-дың сыңарларын немис тилинде таўып берген, сыңарлары-эквива-лентлери болмаған жағдайда оларды калька усылында айландырып берген. Сондай-ақ қарақалпақ ертеклери китабының изинде 1500 сөз берип олардың сыңарларын еки тилде келтирип өткен, мәнилерин ашып берген, қарақалпақ ертеклериниң басқа халықлар ертеклери арасында тутқан орны, олардың әҳмийети туўралы сөз еткен, айырым жерлерде немис оқыўшысына түсиникли болыўы ушын немис ҳәм қарақалпақ тиллеринде параллель берип барған². Сөзлердиң мәниле-рин талқылаўда белгили тюрколог алымлар Н.А.Баскаков, А.К.Боров ков, А.Н.Кононовлардың илимий мийнетлеринен

---

¹ Karl Reichl. Karakalpakische Märchen, Studienverlag, Bochum, 1985.

² А.К.Курбанбаев. О немецком переводе каракалпакских сказок. Материалы XIII-ой Научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава НГУ Нукус, 1989 ст142-148.

ақыллылық пенен пайдаланылған. Ертеклерди немис тилине аўдарып, оларды Германия Федератив Республикасында басып шығарыўы оның үлкен илимий дәретиўшилик жумысларын алып барғанлығынан филология илими-не үлкен үлес қосқанлығынан дерек береді.

Демек, профессорлықты жақлағаннан соң К.Райхл Бохум университетинде профессор болып ислей баслады. 1978-жылдан баслап Германиядағы Улыўма Европадағы ири жоқары оқыў орынларынан бири болған Бонн университетинде гә инглиз тили институтының директоры, гә оның профессоры ўазыйпасын атқарып киятыр.

қоо0-жылдың гүзинде, Республикамызға үшінши рет қәдем қойғанында қарақалпақ етреклериниң немисше басылмаларынан бир неше нуска әкелип бизлерди қуўандырды. Қарақалапақ ертеклериниң немис тилине аўдарылыўы хәм оның китап болып шығыўы тек ғана ертеклер арқалы немис оқыўшыларына қарақалпақ халқы, оның үрип-әдети, тарийхы, арзыў-әрманлары туўралы мағлыўмат берип ғана қоймастан немис хәм қарақалпақ халықлары арасындағы әдебий, мәдений байланысларды раўажландырыўда, халықлар арасындағы дослықты беккемлеўде үлкен роль ойнайды¹.

---

¹ А. Қурбанбаев. Бизиң Карл. Еркин Қарақалпақстан газетасы, 2-октябрь 1993-жыл

Жоқарыда айтқанымыздай соны тағы еслетип өтиўимиз керек, К.Райхл түркий тиллерден ҳеш биреўин де арнаўлы түрде я мектеп, я жоқары оқыў орынларында оқымаған, олардың барлығын да өз бетинше үйренген. Оның қызығыўшылығы, тил үйрениўге болған уқыплығы соншелли, түркий тиллериниң биринен соң екиншисине өте берген².

Илимпаз улыўма айтқанда полиглот, ол түркий тиллерден басқа да бир неше парсы, орыс, француз, италян сыяқлы 15 ке жақын тилде сөйлеп ҳәм жазып биледи, арапша жазыўды оқый алады ҳәм жазып биледи. Одан {соншама көп тилди билиўиңиздиң сыры неде?} деп сорағанымызда:

- {Тил үйрениўдиң ҳеш қандай сыры жоқ, тек адамда инта болыўы керек, өз үстинде еринбей, жалықпай, тынымсыз ислеўи керек, көплеген шынығыўларды ҳәм аўызша ҳәм жазба орынлай бериў керек}- деген еди ол³.

Профессордың билими енди күтә кең раўажланып, тәжирийбеси оғада жоқарылады. Оның дәслепки әрманы ҳәм нийети халық аўызе-ки дәстанлары үстинде илимий-изертлеў жумысларын жүргизиў, оларды немис оқыўшыларына ана тилинде усыныў еди. Ертеклер болса оның дөретиўшилик жумысында дәслепки қәдем {трамплин} еди. Енди қорықпастан дәстанларға

---

² А. Қурбанбаев. Германиялы алым-қарақалпақ фольклорын изертлеўши (илимий очерк). Газета Еркин Қарақалпақстан. 20-сентябрь, 2001-жыл

³ А. Қурбанбаев. У нас в гостях. “Нөкис университети” газетасы. 2.12.1983

өтиўге болады. Әлбетте дәстан менен ертеклерди аўдарыўдың қыйыншылығы бирдей емес. Ертеклер бир формада-прозада берилсе, дәстанда хәм проза қара сөз хәм поэзия қосық формасында жазылған хәм атқарылады. Ол енди ертеклердиң материалларын толық өзлестирип алған еди, бул оған дәстанға өтиў имканиятын жаратты. Оның изертлеўлери бойынша көп жерлерде ертек хәм дәстанлардың идеялары, материяллары жүдә уқсас болып келеди деген пикирди илгери сүреди хәм оған {Шәрьяр} дәстанын мысал етип көрсетеди.

Дәстанлар үстинде илимий жумыслар жүргизиўге болған хәўес профессордың Орайлық Азиядағы түрк тиллес халықларының еллерине келиўи, дәстанлардың аўызеки формада атқарылыўын өз көзи менен көрип, тыңлаў зәрүрлигин туўдырды. 1981 хәм 1983 жыллары қысқа ўақытқа Орайлық Азияға, соның менен бирге бизиң Республи-камызға келиўге миясар болды. Сол сапарлары өзбек бақсыларынан өзбек халық дәстанларын, сондай-ақ қарақалпақ халқының белгили жыраў хәм бақсылары Жумабай Базаров, Жақсылық Сырымбетов хәм Генжебай Тлеўмуратовлардан айырым халық дәстанларын, қосықлар, толғаўлар, үзиндилер топлап магнит лентасына жазып алып кетти.

Сол сапарлары ол Н.Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтының фольклор бөлиміндеги қолжазбалар менен

танысты {Едиге} эпосын, Ормамбет бий жырларының аўызеки атқарылыўын тыңлады ҳәм жазып алды¹.

1900- жылы Карл Райхлдың {Түрк тиллес халықларының дәстан-лары} атлы мийнети англиз тилинде көлемли китап болып баспадан шықты. Китаптың бирнеше бөлими өзбек бақсыларына, дәстанлары-на арналған болса, еки бөлимин қарақалпақ жыраў ҳәм бақсылары туўралы материаллар қурайды. Илимий шығармада Жумабай жыраў Базаров ҳәм бақсы Генжебай Тлеўмуратовлардың өмири ҳәм жыраў-лаў шеберликлери туўралы сөз етип, жыраўшылық ҳәм бақсышылық-тың үлкен өнер, Алла-таала тәрeпинен инсанға инам етилген талант екенлигин мойынлайды. Олардың кимлерден, қалай үйренгенлиги анық, исенерли етип, илимий түрде баян етиледи. Бир дәстанды бастан-аяқ ядтан бир саат, еки саат емес, ал бир неше күн жырлаў, буны еситкен ҳәр қандай адамды, әсиресе европалыларды таңландыр-май қоймайды-деп жазады ол.

Китаптың тағы бир бабында {Қырмандәли} дәстанының қарақалпақша, өзбекше ҳәм түркменше вариантларын салыстырып үйренеди, олардың уқсас ҳәм айырмашылығын көрсетип берген.

1900-жылы Алма-атада {Қурманғазы ҳәм дала симфониясы} атлы халық аралық симфозиумда қарақалпақ халық дәстанлары ҳәм

---

¹ С. Бахадырова. Қарақалпақ дәстанларын дүньяға танытты. „Еркин Қарақалпақстан“ газетасы, 29-май, 2000-жыл

оның музыкасы бойынша баянат иследи. Баянат қатнасыушыларда қызы-ғыушылық пайда етти. Сол жылы Америкада өткерилген дүнья жүз-лик әнжуманда {Қарақалпақ жыраулары} ҳаққында илимий баянат иследи. Оған қоса Жумабай жырау Базаровты видео-камерадан көр-сетип барды.

қоо-жылы сентябрь айында Бонн университетинде {Түркий халықлар дәстанларының музыкасы} деген дүнья жүзлик симпозиум-ды өзи шөлкемлестирди. Онда ҳәр бир дәстан, толғаудың өзине тән болған намасы бар екенлиги тууралы сөз болды. Жумабай жырау Базаров болса оны әмелде көрсетип, шертип берип турды. Оның матәриаллары китап болып баспадан шықты. Сондай дүнья жүзлик анжуманлардан үшеуи Қырғызстанда болып өтти. Екиншисинде 1999-жылы дүнья халықлары дәстанларының {Халық аралық ассосациясы} шөлкемлестирилди. Оның вице президенти болып академик Карл Райхл сайланды. Ол қоо-жылдан Германиядағы Арқа Рейн-Вестфалия академиясының академиги есапланады.

Финландияда өткерилген (2 рет) сондай конференциялардың биринде {Дәстанлардың текстин қандай етип баспадан шығарыу керек?} деген темада илимий баянат иследи. Онда жыраулар {қалай жырласа яғный диалект, ауызеки формасы қалай айтылса солай ма ямаса әдебийлестирип, тил нормасына сәйкес келтирип бастырыу

керек пе?} деген машқаланы илгери сүреди хәм оған өзи исенимли етип жууап береді.

Тынып-тыншымас алымның 2000-жылы Америкада {Дэстан хәм тарийх} деген илимий мийнети монография болып баспадан шықты. Онда тийкарынан түрк тиллес халықлары дәстанларының қахарман-лары менен Европа халықлары эпосларының қахарманлары салысты-рылып үйрениледи. Бул шығарманың да еки бабы қарақалпақ халық дөретпесине арналған, {Ормамбет бий} дәстанының инглиз тилин-деги аудармасы хәм түп нұсқасы қарақалпақ тилинде берілген.

Китапта {Едиге}ге кең орын ажыратылған. Онда {Едиге}нің тарийхий шахс екенлиги хәм де дәстанда қандай өзгерислер менен бас қахарманға айланғанлығы айтылып, тап сондай тарийхий инсан-лар тууралы Европада да халық дөретпесиниң пайда болуы анық хужжетлер тийкарында баян етиледи. Қарақалпақ халқының Едиге батыры {Нийбелунг тууралы қосықтағы} кароль Атила менен салыс-тырылады. Ол да халық батыры, өз халқының мәпи ушын гүрескен инсан. Сондай-ақ {Едиге} хәм басқа да дүнья халықлар арасында белгили {Илиада}, {Сунжат} дөретпелери, арасындағы уқсаслықлар тек ғана олардың идеялары арасында, пайда болуы дәуиринде емес, бәлким тарийхий болмаған көплеген қубылысларда да байқалуы мысаллар арқалы көрсетиледи.

2000-жылдың басында Алма-атада {Алтай жәмийетшилиги} аты менен өткерилген дүнья жүзлик энжуманда профессор К.Райхл {Қарақалпақ халық дәстанларын изертлеу Европа әдебиятына не ушын керек?} деген темада қызықлы баянат иследи. {Ол бизиң ой-пикирмизди кеңейтеди, мәдениятымызды, әдебиятымызды жаңалық-лар менен байытады. Биз орта әсирлерде өмир сүрген аўызеки дәс-түрлеримизди көз алдымызда сәўлелендиремиз} деп жуўап берди ол өз сораўына¹.

Бул бизиң халқымызға деген үлкен хұрмет хәм қарақалпақ халқының бай фольклорын Европа илиминиң мойынлаўы еди. Буннан соңғы оның барлық илимий мийнетлеринде, баянатларында қарақал-пақ дәстанлары, оның атқарыўшылары-жыраўлары, музыкасы турақ-лы түрде сөз етилетуғын илимий мийнетиниң объекти болып қалды².

Оның 1999-жылы {Халық аўызеки әдебиятындағы эпос: оның атқарылыўы хәм музыкасы} атлы китабы Германияда инглиз тилинде баспадан шықты. Китапта дүнья халықларының аўызша атқарылату-ғын эпослардың машқалаларына арналған мақалалар киритилген. Соның ишинде еки бөлими қарақалпақ жыраўларына бағышланған. Кирисиўдиң {Аўызеки эпостың атқарылыўы хәм

---

¹ А. Қурбанбаев. Германиялы алым-қарақалпақ фольклорын изертлеўши (илимий очерк-б). Газета „Еркин Қарақалпақстан“. 20.09.2001

² С. Бахадырова. Қарақалпақ дәстанларын дүньяға танытты. Газета „Еркин Қарақалпақстан“. 29.05.2003

музыкасы} деп аталған бөлімінде Арал теңизинің этирапындағы Әмиүдәрья бойын-да жасаушы қарақалпақ халқының фольклорына, аңызгеки дәстанла-рын атқарушы жырауларына тоқтайды. Жумабай жырау Базаровты мысал ретінде келтирип оның 1997 жыл Боннда әнжуманға қатнас-қанлығын, оның репертуары менен Германия жәмийетшилиги танысқанлығын айтып өтеди. Расында да Ж.Базаровтың атқарған бир неше толғауларын, дәстанлардан үзиндилерин радиоға алған еди.

Китаптың бир бабы {Қарақалпақ жырауларының атқаруы өзгешелиги} деп аталған. Бул бөлімде илимпаз қарақалпақ халқын, биз-ди жақсы билмейтуғын өз оқыушылары менен таныстырады. Таныс-тырыуда илимпаз {қара қалпақ} яғный {черные клобуки} деген халықтың этнонимин рус летопислеріндеги талқылаулар менен байланыстырады. Қарақалпақлардың Ноғай Ордасынан бұрын Волга, Дон бойларында, XV әсирлерде Ноғай Ордасының құрамында болғанлығы бизиң тарийх илиминде берилетуғын мағлыұматларды береди хәм қарақалпақ жырауының атқаруы өзгешелигин түркмен, өзбек, қазақ бақсы жыршылары менен салыстырып айырып береди¹.

2000-жылдың сентябрь айында Нөкесте ӨзИАҚБ тәрәпинен {Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери} ата-

---

¹ С. Бахадырова. Қарақалпақ дәстанларын дүньяға танытты. Газета „Еркин Қарақалпақстан“. 29.05.2003

масында илимий теориялық конференция шөлкемлестирилди. Усы әнжуманға К.Райхл өзиниң {{Едиге} хәм басқада халық дәстанларды аўызеки атқарыў мәселелери} атлы илимий баянаты менен қатнасты. {Конференция менде жақсы тәсир қалдырды. Онда жасалған баянат-лар, айтылған пикирлер арқалы биз бәрше түрк тиллес халықлардың, соның ишинде қарақалпақлардың да тарийхы жүдә әййемги заман-ларға барып тақалатуғынлығына және бир мәрте исеним пайда еттик} дейди ол.

Карл Райхл қарақалпақ дәстанларынан {Қоблан} менен {Едиге} ни аўдарып болды. {Едиге} усы 2004- жылы Финландияда инглиз тилинде басылып шығады. {{Едиге} тарийхый шынлыққа жақын дәстан, онда сизин халқыңыздың тарийхы, өтмиши сәўлеленген. Оның үстине бурынғы аўқам дәўиринде дәстанның бираз {туншық-қанынан} да хабарым бар. Сонлықтан болса керек, {Едиге}ни инглиз тилине тезирек аўдарыўды мақул көрдим, китап оқыўшыларына илажы барынша тезирек усунбақшыман}, деген еди ол.

Соны да айтып өтиў орынлы, ол {Едиге}ни текст арқалы емес, Жумабай жыраў Базаровтың кассетаға жаздырылған ҳаўазы арқалы аўдарған. Бул әлбетте қыйыншылық келтирип шығарады, бирақ оның пикиринше тәбийғий жағдайда әмелге асады.

қоі t-жылы профессордың илимий дәретиўшилик жұмысларында, табыслар жылы болды. Ол өзбек халық аўызеки дәстаны

{Рәушан}ды немис оқыўшыларына саўға етти. Бул көлемли, үлкен хәм әмелий хәм де нәзерий әхмийетке ийе болған дәретпе еди.

Профессордың өз алдына қойған мақсети, әрманы бар еди. Оның мақсети {Алпамыс} дәстанын өз ана тилине аўдарып немис оқыўшы-ларына саўға етиў еди. Өйткени {Алпамыс} дүньяға белгили {Илиа-да}, {Одиссея}, {Махабхарат}, {Рамааяна}, {Манас}, {Шахнама} сыяқлы жәхән эпослары менен бир қатарда турады, олар менен арқайын беллесе алады.

{Алпамыс} эпосы жәхән фольклорының ең жарқын үлгиси болып, ол қахарманлық, дослық, адамгершилик, мухаббат, меҳир-ақыбет ти сәўлелендириўши хәм оларды улығлаўшы дәстан болып саналады.

Қахарманлық эпосы {Алпамыс} тек бир миллет ямаса бир халықтың емес, бәлким пүткил инсанияттың бийбаха руўхый мийрасы, руўхый азығы, байлығы хәм. Бул шахана шығарманың дүнья жүзине танылыўында, жәхән халықларының сүйикли әдебий шығармасына айланыўында аўдармашылардың хызмети оғада үлкен. Бундай үлкен саўап иске Европада биринши болып белгили алым, профессор, академик Карл Райхл қол урды.

Ол {Алпамыс} дәстанының немисше аўдармасы үстинде 18 жыл жумыс алып барған. Ең алды менен дәстанның барлық басылмаларын оқып, үйренип шыққан, оның орысша аўдарма вариант-

ларын түп нуска менен салыстырған, дэстан туўралы жазылған хэм де баспадан шыққан илимий мийнетлер менен танысқан¹.

Бул туўралы оның өзи {Мен бул дэстанды аўдарыў нийетинде биринши рет 1981-жылда Ташкентке бардым хэм де, {Алпамыс}}тың биринши хэм екинши басылмаларын оқыдым. Х.Зарифов хэм Х.Алымжан баспаға таярлаған қолжазбаларды оқып, жеткиликли материаллар менен Германияға қайттым. Бул жердеги илимий кеңес-те сол нийетимди айттым. Сонда мениң кәсиплеслеримнен бири {бул жумысты қашшан-ақ баслағанман, хәзир тамамлаў алдындаман} деди. Мен тезде одан кеширим сорап, сол күннен баслап {Рәўшан-хан}ның аўдармасына киригим. Минекей дэстан баспадан да шық-ты, жыллар өтти, бирақ, {Алпамыс} үстинде жумыс ислеўди тоқтат-падым. 1900-жылы сол кәсиплесимнен тағы сорадым, ол әсте мыйы-ғында күлимсиреп, {жүдә аўыр, қолыңыздан келсе, мейли, сиз хәре-кет етиң}, деди. Әне усыннан соң мен дэстанды қолға алдым, аўда-рыўға киригим хэм бүгинге келип тамамладым},- деп жазған еди ол досларынан биреўине жазған хатында. Ол фольклорист алым Төре Мырзаевтың {{Алпамыс} дэстанының вариантлары} китабын немис тилине аўдарып екеўин қосып бир китап етип Харрасовтың баспах-

---

¹ С.Саидов, И.Нурмуродов. „Алпомиш“ олмон тилида. „Алпомиш“ достони ва жаҳон халқлари эпик ижодиети мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Термиз, 1999 йил 23 октябрь. „ФАН“ нашриети 66-бет

насында, өзи туўылған қалада {Алпамыс}ты европалылардың сана-сына жеткерди².

Карл Райхл өз илимий тараўының белгили қәнигеси. Оны Америка, Англия, Франция, Финляндия, Китай ҳәм басқа да еллердеги белгили жоқары оқыў орынлары тез-тез лекция оқыўға шақырып турады. Оларда түркий халықлар фольклоры, оның ишинде қарақал-пақ фольклоры туўралы да {Арнаўлы курс}да лекция оқыйды.

Демек, ол түркий халықлар аўызеки дәрәтпесин тек ғана Германияда емес, бәлким дүньяның көплеген халықларына танытып атыр. Бул болса бизиң халқымызды, елимизди, үрип-әдетимизди, мәдениятымызды танытып атыр деген сөз.

Академик К.Райхл республикамыздың, әсиресе университетимиз жәмәетиниң ҳәмийше әзийз қонағы, жасларымыздың сүйикли устазы, профессор-оқытыўшыларымыздың жақын досты, кеңесгөйи. Ол университетимизде 1981-жылдан баслап тез-тез болып турады. Оның ең жақсы тәрәпи шет тиллер факультетиниң студентлерине еки тилде, англиз ҳәм немис тиллеринде арнаўлы курслар оқыйды, әмелий сабақ алып барады. Оқытыўшылардың илимий-методикалық жумысларына жәрдем береді. Кафедраларда илимий педагогикалық кадырлар таярлаўда белсенди қатнасып

---

² Karl Reichl. Das uzbekische Heldenepos Alpomisch. Einführung, Text. Übersetzung. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2001

киятырған әдиўли устаз. 1995-жылы университетимиздің илимий кеңесиниң қарары менен оған {Хұрметли профессор} атағы берилди.

Карл Райхлдың илим дүньясындағы мийнетин дүньядағы ең абыройлы күшли академиялар, университетлер тән алады.

Ол тек ғана белгили илимпаз болып қалмай семьясында сүйикли ата, ҳаялы Дебора менен үш ул, бир қызды өсирип, тәрбиялап кәмалға келтирди. Перзентериниң барлығы жоқары оқыў орынларында оқыған, турмыста өз орнын, жолын таўып кеткен.

Ол жүдә киши пейил, адамгершиликли инсан, бир көрген адамын үш-төрт жылдан соң ушыратса оны тап кеше көргендей таныйды, жақсы мәмиле етеди. Хәмме менен бирдей жыллы жүз бенен сөйлеседи.

Ол Бонн қаласынан узақ болмаған Бад-Хоннеф деген кишигирим қалада жасайды. Оның үйинде бир бөлме бар, оған кирип қалсаңыз өзинизди Қарақалпақстандағы үйлердиң биреўине, хәтте музейине кирип қалғандай сезесиз. Бөлмеде миллий кийим-кеншеклер дейсиз бе, саз-сәўбет әсбаплары дейсиз бе, үй-әнжамлары дейсиз бе, барлығы бар. Дүньяның қайсы мүйешинен келген адам болса да, сол ханада болмай, отырып бир кесе чай ишпей кетпейди. Бул болса бизиң халқымыздың миллий өзгешелигин, үрип-әдетин, мәдениятын, турмыс кешириў

тәризлерин әмелде пропагандалаў, кеңнен ен жайдырыў, танытыўы
дегени емес.

Пайдаланылган әдебиятлар

- q) Schendels E. Deutsche Grammatik. Moskau, 1988, s. 103.
- w) Москальская О. И. Грамматика немецкого языка, теоритический курс, издательство литературы на иностранных языках, Москва, 1974, стр. 103.
- e) Қурбанбаев А. Аvezов М. Т. Немис тилиниң грамматикасы морфология, Нөкис, 1974, 103-бет.
- г) Қурбанбаев А., Аvezов М. Немис тилиниң грамматикасы морфология, 103-бет.
- t) Мирсаитов Т. З. Deutsche Grammatik (vergleichend mit dem Usbekistan) Taschkent, 1974. s. 178.
- y) Хәзирги қарақалпақ тилиниң әдебий грамматикасы. Нөкис, Билим, 1974, 103-бет.